Jurisprudence and politics
ISSN: 2717-3569
EISSN:2717-3577

Jurisprudential Foundations for the Reconsideration and Termination of Time-Bound Governmental Decisions: An Analysis of the Relationship Between the Binding Force of an Initial Decision, Changes in Its Subject Matter, and the Cessation of Its Underlying Interest*

Mohsen Taghizadeh[1] **Masoud Ghasemi**[2]

1. Graduate of the Islamic Seminary, Level 3; Seminary Instructor, Imam Khomeini Seminary, Mashhad, Iran (**Corresponding Author**).
mt1356885@gmail.com
2. Graduate of the Islamic Seminary, Level 4; Instructor and Director, Imam Khomeini Seminary, Mashhad, Iran.
mt13568855@gmail.com

Abstract

Time-bound governmental decisions are measures issued by the *Wali al-Amr* (the Islamic ruler) on the basis of prevailing public interest and for the purpose of managing exceptional circumstances. Such decisions are binding at the time of their issuance. The fundamental question addressed in this study is what becomes of their binding force—that is, their *munajjiziyyah* (capacity to establish an obligation) and *muʿadhdhiriyyah* (capacity to serve as an excuse)—after a change in their subject matter or the cessation of the interest that gave rise to them, and what jurisprudential and principles-of-jurisprudence foundations justify their reconsideration or termination. Employing a descriptive-analytical method and an *ijtihadi* approach, this

* **Cite this Article**: Taghizadeh, M., & Ghasemi, M. (2026). Jurisprudential foundations for the reconsideration and termination of time-bound governmental decisions: An analysis of the relationship between the binding force of an initial decision, changes in its subject matter, and the cessation of its underlying interest. *Jurisprudence and Politics,* 7(2), pp. 268-293. https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76277.1163

▣ **Article Type:** Research; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran

▣ **Received:** 2026/05/02 ● **Revised:** 2026/08/10 ● **Accepted:** 2026/08/28 ● **Published online:** 2026/09/30

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

article examines Qur'anic and hadith-based evidence concerning guardianship and the ruler's duty to act in accordance with public interest, including the verse concerning obedience to those vested with authority, the verse on the best manner of managing an orphan's property, and the Letter of Imam Ali to Malik al-Ashtar. It then analyzes the jurisprudential principle that a ruling follows its subject matter, jurists' views on the distinction between a fatwa and a governmental ruling, and the positions of Imam Khomeini and Allameh Tabataba'i on changing and temporary regulations based on necessity. The findings indicate that the binding force of a governmental decision is *dāʾir madār* (contingent upon the continued existence of its underlying grounds) and operates in two stages. Its initial binding force arises when it is issued by a competent authority and its subject matter and underlying public interest have been established. Its continuing binding force remains in effect only as long as these essential grounds persist. The termination of a decision can occur according to four distinct patterns: explicit expiration, the disappearance of its subject matter, the cessation of its underlying public interest, and an initial error in establishing the subject matter or public interest. The first two patterns result automatically. In the third, because the assessment of public interest involves expert judgment, a determination by the competent authority and recourse to specialists are necessary; individual addressees cannot independently assume the authority to determine that the relevant interest has ceased. In the fourth, reconsideration leads to the annulment of the decision. In the first three patterns, termination does not have retroactive effect; it merely extinguishes the decision's continuing binding force. However, where termination is not self-evident, the cessation of its binding force in practice depends on appropriate notification. An addressee who has complied with the decision before its termination is announced is deemed excused, and the effects of actions already undertaken remain protected on the basis of the protection of legitimate expectations and the *nafy al-darar* (no-harm) rule. Moreover, if the continued enforcement of an obligation that no longer serves a legitimate public interest causes harm because the authorities have failed to monitor the relevant circumstances, the government is responsible for compensating the resulting loss. Beyond proposing this fourfold model, the article's contribution lies in identifying

five criteria for reconsideration: explicitly specifying the grounds and duration of a decision; periodically monitoring the underlying public interest; distinguishing the assessment of the subject matter from the determination of the ruling; avoiding retroactive effects; and providing appropriate notification of termination. These criteria offer a practical framework for the reconsideration and termination of time-bound governmental decisions.

Keywords
Governmental Decision; Governmental Ruling; Time-Bound Nature; Binding Force; Change in Subject Matter; Cessation of Public Interest; Reconsideration.

الفقه والسياسية
ISSN: ٢٧١٧-٣٥٦٩
EISSN:٢٧١٧-٣٥٧٧

الأُسس الفقهيّة لمراجعة وزوال القرارات الحكوميّة المؤقتة؛ تحليلٌ لنسبة حجيّة القرار الأولي إلى تغيّر الموضوع وزوال المصلحة*

محسن تقي‌زاده[١] مسعود قاسمي[٢]

١. خريج الحوزة العلمية، السطح الثالث، أستاذ في حوزة الإمام الخميني، مشهد، إيران(**الباحث المسؤول**).
mt1356885@gmail.com

٢. خريج الحوزة العلمية، السطح الرابع، أستاذ ومدير حوزة الإمام الخميني، مشهد، إيران.
mt13568855@gmail.com

الملخص

القرارات الحكوميّة المؤقتة هي تدابير يصدرها وليّ الأمر بناءً على مصلحة الوقت ولإدارة الظروف الاستثنائية، وهي واجبة الإتباع لحظة صدورها. وتتمثّل المسألة الأساسية لهذا البحث في معرفة مصير حجيّة القرار – أي تنجيزه ومعذريته – بعد تغيّر الموضوع أو زوال المصلحة التي أوجبته، وعلى أيّ أُسُس فقهيّة وأصولية تقف مراجعته أو إنهاؤه. وقد درس البحث – بالمنهج الوصفي التحليلي والمنهجيّة الاجتهادية – الأدلّة القرآنيّة والروائية لولاية الحاكم ومدارته على المصلحة، ومنها: آية طاعة أولي الأمر، وآية التصرّف بالأحسن في مال اليتيم، وعهد الإمام علي عليه السلام لمالك الأشتر. ثمّ حلّل القاعدة الأصوليّة القاضية بتبعيّة الحكم للموضوع، ورؤى الفقهاء حول الفرق بين الفتوى وحكم الحاكم، فضلاً عن آراء الإمام الخميني والعلامة الطباطبائي بشأن التشريعات المتغيرة والمؤقتة القائمة على الضرورة. وتُظهر النتائج أنّ حجيّة القرار الحكومي حجيّة دائرة حول مدار وذات مرحلتين: فالحجيّة الحدوثية تثبت بصدوره عن مرجع صالح وإحراز الموضوع والمصلحة، بينما تستمر الحجيّة البقائيّة باستمرار هذه

* **الاستناد إلى هذه المقالة:** تقي‌زاده، محسن؛ قاسمي، مسعود. (٢٠٢٦). الأُسُس الفقهيّة لمراجعة وزوال القرارات الحكوميّة المؤقتة؛ تحليلٌ لنسبة حجيّة القرار الأولي إلى تغيّر الموضوع وزوال المصلحة. الفقه والسياسة، ٧(٢)، صص ٢٦٨-٢٩٣.

https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76277.1163

نوع المقال: بحثية؛ **الناشر:** المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٦/٠٥/٠٢ ● **تاريخ التعديل:** ٢٠٢٦/٠٨/١٠ ● **تاريخ القبول:** ٢٠٢٦/٠٨/٢٨ ● **تاريخ الإصدار:** ٢٠٢٦/٠٩/٣٠

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

المقوّمات. ويتحقق انتهاء القرار عبر أربعة أنماط مُميَّزة: انقضاء صريح، وارتفاع الموضوع، وزوال المصلحة، والخطأ الابتدائي في إحراز الموضوع أو المصلحة. النمطان الأولان قهريان؛ وفي النمط الثالث – نظراً لكون المصلحة أمراً تشخيصياً واجتهادياً – يُشترط تحكيم المرجع الصالح والرجوع إلى أهل الخبرة، إذ لا يحق لكل مكلف اعتبار نفسه مرجعاً لتشخيص الزوال؛ وفي النمط الرابع تفضي المراجعة إلى الإبطال. ولا يوجد للإنهاء في الأنماط الثلاثة الأولى أثر رجعي، بل يقتصر على سلب المحيّة البقائية فحسب، غير أنّ تنجّزه في غير موارد البداهة مرهونٌ بالبلاغ المناسب. والمخاطَب الذي عمل بالقرار قبل إعلان إنهائه يُعدّ معذوراً، وتظل آثار الأفعال السابقة محترمةً استناداً إلى حماية الثقة المشروعة وقاعدة «لا ضرر»؛ كما يقع جبران الضرر الناجم عن استمرار الإلزام العري عن المصلحة على عاتق الدولة في حال التقصير في الرقابة والمتابعة. وتكمن جِدّة البحث – فضلاً عن تقديم النموذج الرباعي – في اقتراح خمسة ضوابط للمراجعة وهي: التصريح بالعلة والمدد الزمنية، والتقييم الدوري للمصلحة، والفصل بين تشخيص الموضوع والحكم، والاحتراز عن الأثر الرجعي، والإبلاغ المناسب بالإنهاء؛ وهي ضوابط ترسم إطاراً عملياً منضبطاً.

الكلمات المفتاحية

القرار الحكومي، الحكم الحكومي، المؤقَّتِيّة، المحيّة، تغيّر الموضوع، زوال المصلحة، المراجعة.

ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

مبانی فقهی بازنگری و خاتمه تصمیمات حکومتیِ زمان‌مند؛ تحلیلی بر نسبت حجیت تصمیم اولیه با تغییر موضوع و زوال مصلحت*

محسن تقی‌زاده[۱] مسعود قاسمی[۲]

۱. دانش آموخته حوزه علمیه، سطح ۳، استاد حوزه علمیه امام خمینی رحمه‌الله، مشهد، ایران.
mt1356885@gmail.com

۲. دانش آموخته حوزه علمیه، سطح ۴، استاد و مدیر حوزه علمیه امام خمینی، مشهد. ایران.
mt13568855@gmail.com

چکیده

تصمیمات حکومتیِ زمان‌مند، تدابیری است که ولی امر بر پایه مصلحت وقت و برای اداره شرایط ویژه صادر می‌کند و در لحظه صدور، واجب‌الاتباع است. پرسش بنیادین این پژوهش آن است که پس از تغییر موضوع یا زوال مصلحتِ پدیدآورنده تصمیم، سرنوشت حجیت آن، یعنی منجّزیت و معذّریتش، چیست و بازنگری یا خاتمه آن بر کدام مبانی فقهی و اصولی استوار است. مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد اجتهادی، ادله قرآنی و روایی ولایت و مصلحت‌مداری حاکم، از جمله آیه اطاعت از اولی‌الامر، آیه تصرف احسن در مال یتیم و عهدنامه مالک اشتر، را بررسی کرده است. سپس قاعده اصولی تبعیت حکم از موضوع، دیدگاه فقیهان درباره تفاوت فتوا و حکم حاکم، و آرای امام خمینی رحمه‌الله و علامه طباطبایی رحمه‌الله درباره مقررات متغیر و موقتِ مبتنی بر ضرورت را تحلیل می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد حجیت تصمیم حکومتی «دائرمدار» و دومرحله‌ای است: حجیت حدوثی با صدور از مرجع صالح و احراز موضوع و مصلحت پدید می‌آید و حجیت بقایی تا استمرار این مقومات ادامه می‌یابد. پایان تصمیم در چهار الگوی متمایز تحقق می‌یابد: انقضای تصریحی، ارتفاع موضوع، زوال مصلحت و خطای ابتدایی در احراز موضوع یا مصلحت. دو الگوی نخست قهری‌اند؛ در

* **استناد به این مقاله:** تقی‌زاده، محسن؛ قاسمی مسعود. (۱۴۰۵). مبانی فقهی بازنگری و خاتمه تصمیمات حکومتیِ زمان‌مند؛ تحلیلی بر نسبت حجیت تصمیم اولیه با تغییر موضوع و زوال مصلحت. فقه و سیاست، ۷(۲)، صص ۲۶۸-۲۹۳.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76277.1163

نوع مقاله: پژوهشی؛ **ناشر:** پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲ **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۵/۰۵/۱۹ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۶/۰۶ **تاریخ انتشار آنلاین:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۸

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

الگوی سوم، به سبب تشخیصی بودن مصلحت، داوری مرجع صالح و رجوع به اهل خبره لازم است و هر مخاطب نمی‌تواند خود را مرجع تشخیص زوال بداند؛ و در الگوی چهارم، بازنگری به ابطال می‌انجامد. خاتمه در سه الگوی نخست اثر رجعی ندارد و تنها حجیت بقایی را از میان می‌برد، ولی تنجّزِ آن در موارد غیر بدیهی به ابلاغ مناسب وابسته است. مخاطبی که پیش از اعلام خاتمه به تصمیم عمل کرده، معذور است و آثار اعمال انجام‌شده، بر پایه حمایت از اعتماد مشروع و قاعده نفی ضرر، محترم می‌ماند؛ جبران زیان ناشی از ادامه الزام بی‌مصلحت نیز در صورت کوتاهی در پایش، بر عهده حاکمیت است. نوآوری مقاله، افزون بر الگوی چهارگانه، پیشنهاد پنج ضابطه بازنگری است: تصریح به علت و مدت، پایش دوره‌ای مصلحت، تفکیک تشخیص موضوع از حکم، پرهیز از اثر رجعی و ابلاغ مناسب خاتمه؛ ضوابطی که چارچوبی عملی فراهم می‌آورند.

کلیدواژه‌ها

تصمیم حکومتی، حکم حکومتی، زمان‌مندی، حجیت، تغییر موضوع، زوال مصلحت، بازنگری.

۱. مقدمه

ولایت امر در اندیشه فقهی شیعه به معنای اختیار تدبیر عمومی بر پایه مصلحت است و ثمره عملی این اختیار، صدور تصمیماتی است که فقیهان از آنها با عنوان «حکم حکومتی» یاد می‌کنند. علامه طباطبایی این مقررات را تصمیماتی می‌داند که ولی امر در سایه قوانین شریعت و با رعایت هماهنگی با آنها، به حسب مصلحت زمان اتخاذ می‌کند و تصریح دارد که برخلاف قوانین آسمانیِ ثابت، این مقررات در ثبات و بقا تابع مصلحتی هستند که آنها را پدید آورده است (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج۱، ص ۱۶۴). امام خمینی﵀ نیز در تعیین حدود اختیارات حکومت، همین مبنا را با قید «مادامی که چنین است» تصریح کرده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲). همین سخن، مسئله این مقاله را آشکار می‌سازد: اگر بقای تصمیم حکومتی تابع بقای مصلحت است، پس حجیت آن، یعنی منجّزیت و معذّریتش نسبت به مخاطبان، پس از تغییر موضوع یا زوال مصلحت چه وضعی دارد؟

مسئله از دو جهت اهمیت دارد. نخست، از جهت نظری: اصولیان قاعده «تبعیت حکم از موضوع» را در احکام شرعی بحث کرده‌اند و خوئی بر این نکته تأکید دارد که ماندگاری حکم با نابودی موضوعش ناممکن است (خوئی، ۱۴۱۷ق، ج۳، ص ۲۴۱؛ به نقل از کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۶۶). اما این قاعده در حوزه احکام حکومتی، که موضوع آنها «مصلحت وقت» است و تشخیص آن بر عهده حاکم است، به تحلیل جداگانه نیاز دارد. دوم، از جهت عملی: تصمیمات حکومتیِ مقطعی، مانند محدودیت‌های اقتصادی یا امنیتی یا مقررات اضطراری، اگر پس از زوال شرایط پدیدآورنده آنها همچنان لازم‌الاجرا بمانند، با مبنای مصلحت‌محورِ ولایت ناسازگارند؛ و اگر هر مخاطبی خودسرانه آنها را پایان‌یافته بداند، نظم و حفظ نظام که خود غایت این تصمیمات است، آسیب می‌بیند.

پرسش‌های این پژوهش از این قرار است: نخست، حجیت تصمیم حکومتی زمان‌مند بر چه مبنایی استوار است و آیا این حجیت، حدوثی است یا بقایی نیز دارد؟ دوم، تغییر موضوع و زوال مصلحت چه نسبتی با حجیت تصمیم اولیه دارند و آیا این دو در پایان‌دادن به تصمیم، سازوکار یکسانی دارند؟ سوم، بازنگری و خاتمه چه تفاوتی دارند و ضوابط فقهی هر یک چیست؟ فرضیه پژوهش آن است که حجیت تصمیم حکومتی از نوع «حجیت دائرمدار» است، یعنی هم در پیدایش و هم در بقا به موضوع و مصلحت وابسته

است، اما این وابستگی به معنای زوال خودکار و بی‌ضابطه حجیت در هر شبهه زوال نیست.

نوآوری این مقاله در سه نکته است. نخست، تفکیک چهارگانه علل پایان تصمیم حکومتی (انقضای تصریحی، ارتفاع موضوع، زوال مصلحت و خطای ابتدایی) که در پژوهش‌های تزاحم‌محور و مصلحت‌محورِ موجود به‌صورت یکجا و با تمایز آثار آنها بررسی نشده است. دوم، تحلیل نسبت میان «پایان یافتن حکم» و «پایان یافتن تنجّز» با توجه به نقش ابلاغ. سوم، پیشنهاد ضوابطی برای بازنگریِ دوره‌ای که از خودِ مبنای مصلحت‌محوریِ ولایت استنباط می‌شود. ساختار مقاله به این ترتیب است: ابتدا پیشینه پژوهش و روش بیان می‌شود، سپس نتایج به‌اختصار آمده و آن‌گاه در بخش بحث، مبانی و ضوابط به‌تفصیل تحلیل می‌گردد. افزون بر این، در این مقاله دیدگاه‌های امام خمینی‌ﷺ و علامه طباطبایی‌ﷺ مستقیماً از آثار اصلی ایشان نقل و تحلیل شده است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با این موضوع را می‌توان در سه دسته جای داد. دسته نخست، مباحث اصولیِ تزاحم و تبعیت حکم از موضوع است. کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب با نگاه به دیدگاه شهید صدر، تزاحم را به تزاحم ناشی از ناتوانی مکلف، مقدمیت حرام برای واجب و ملازمه اتفاقی دو فعل تقسیم کرده و نشان داده‌اند که در تزاحمِ احکام، حکم مهمتر مقدم می‌شود (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۷۲ـ۲۷۳). این پژوهش برای بحث حاضر از این جهت مفید است که نشان می‌دهد اصولیان، فعلیت حکم را به فعلیت موضوع آن گره می‌زنند؛ چنان‌که در نقد خوئی بر نائینی، مسئله زمان تحقق موضوع و قدرت، معیار تقدم شمرده می‌شود (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۶۶ـ۲۶۸). با این حال، این مباحث ناظر به احکام شرعی اولی و ثانوی‌اند و به ماهیت زمان‌مندی در حکم حکومتی نمی‌پردازند.

دسته دوم، پژوهش‌هایی درباره ماهیت و قلمرو حکم حکومتی است. قاسمی با تأکید بر حوزه امور عمومی، میان فتوا و حکم و نیز میان احکام اولی، ثانوی و حکومتی تمایز نهاده و نتیجه گرفته است که احکام اولی دائمی و ثابت‌اند و احکام حکومتی موقت و قابل‌تغییرند (قاسمی، ۱۴۰۱، ص ۶۲). او همچنین معیار احکام حکومتی را مصلحت حفظ نظام و مصالح اسلام و مسلمانان می‌شمارد و می‌افزاید تا زمانی که موضوع مصلحت تحقق دارد،

حکم حکومتی پایدار است (قاسمی، ۱۴۰۱، ص ۶۰). این تحلیل، نقطه آغاز بحث ماست؛ اما پرسش از حجیت، تفاوت زوال با خطا، و نقش ابلاغ در آن بررسی نشده است.

دسته سوم، پژوهش‌هایی است که به‌طور مستقیم به مصلحت و حکم حکومتی پرداخته‌اند. علیدوست در «فقه و مصلحت» به نسبت میان فقه و مصلحت پرداخته است (علیدوست، ۱۳۹۵) و صرامی در «احکام حکومتی و مصلحت»، پس از تعریف حکم حکومتی و بیان دیدگاه شیعه و اهل سنت درباره مصلحت، به منابع و معیارهای تشخیص مصلحت، نقش اهل خبره و شورا، وظیفه شهروندان در اطاعت و نقد این احکام و نسبت آنها با قانون اساسی و مجمع تشخیص مصلحت نظام پرداخته است (صرامی، ۱۳۷۳). جلالی‌زاده و همکاران نیز نشان داده‌اند که فقه امامیه و فقه شافعی هر دو مصلحت را مبنای حکم حکومتی می‌دانند و این حکم بر پایه ارزیابی مصلحت از سوی حاکم صادر می‌شود و دائمی نیست (جلالی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸). این پژوهش‌ها عمدتاً ناظر به مبنا و معیار مصلحت و فرایند صدور حکم حکومتی‌اند و به سرنوشت حجیت تصمیم پس از زوال مصلحت نپرداخته‌اند.

جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد که تبعیتِ بقای حکم حکومتی از مصلحت، در ادبیات موجود پذیرفته شده است (جلالی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ صرامی، ۱۳۷۳)، اما سه خلأ باقی می‌ماند: نخست، تبیین این تبعیت در قالب مفهوم «حجیت» و تفکیک حجیت حدوثی از بقایی؛ دوم، تمایز سازوکار خاتمه در ارتفاع موضوع و زوال مصلحت؛ و سوم، تعیین ضوابط بازنگری و آثار آن بر اعمال گذشته. این مقاله می‌کوشد همین خلأها را با تکیه بر منابع اصلی فقهی و اصولی پر کند.

۳. روش‌شناسی

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی ـ تحلیلی و با رویکرد اجتهادی انجام شده است. در گام نخست، مفاهیم بنیادین، یعنی حکم حکومتی، زمان‌مندی، موضوع، مصلحت، حجیت، بازنگری و خاتمه، روشن شده‌اند. در گام دوم، ادله قرآنی و روایی ولایت امر و مصلحت‌مداری حاکم بررسی شده و آن‌گاه قواعد اصولی مربوط به تبعیت حکم از موضوع و ملاک در حدی که با بحث پیوند دارد، تحلیل گردیده است. در گام سوم، آرای فقیهان و اصولیان، با تکیه بر متون دست‌اول و نیز گزارش‌های دقیق پژوهشی از آنها،

مقایسه شده است. نقل‌قول‌های امام خمینی﵀ و علامه طباطبایی﵀ نیز مستقیماً از آثار اصلی ایشان آمده است.

مبنای اصولی پژوهش آن است که حجیت، به معنای منجّزیت و معذّریت است؛ یعنی چیزی حجت است که در صورت مطابقت با واقع، مکلف را مؤاخذه‌پذیر کند و در صورت مخالفت، عذر او را بپذیرد (صدر، ۱۴۱۸ق، ج۲، مبحث حجیت). بر این پایه، پرسش از «حجیت تصمیم حکومتی پس از تغییر موضوع»، در حقیقت پرسش از بقای منجّزیت و معذّریتِ آن تصمیم است. روش تحلیل نیز استدلال عقلی ـ نقلی است و برای هر ادعا، دلیل ذکر شده و در صورت لزوم، اشکال و پاسخ آن آمده است. درباره منابع، اولویت با کتاب‌هایفقهی و اصولی و متون حدیثی بوده و مقالات و پژوهش‌های معاصر فقط برای گزارش دیدگاه‌ها و تکمیل تحلیل به‌کار رفته‌اند تا اعتبار علمی استدلال حفظ شود.

حدود پژوهش نیز مشخص است. موضوع بحث، تصمیمات حکومتیِ زمان‌مند است، نه احکام اولیه و ثانوی و نه احکام قضایی. نیز مقصود از «تصمیم اولیه» نخستین تصمیمی است که حاکم صالح و در چارچوب شریعت صادر کرده و فرض این است که آن تصمیم در زمان صدور، معتبر بوده است؛ بنابراین بحث از مشروعیت خودِ ولایت یا گستره اختیارات آن، موضوع این مقاله نیست و تنها در حدّ نیاز بحث، به آن اشاره می‌شود.

محدودیت‌های پژوهش نیز باید یادآوری شود. مبنای این مقاله، فقه امامیه و نظریه ولایت فقیه است و تعمیم یافته‌ها به دیگر مذاهب فقهی یا دیگر الگوهای حکمرانی، پژوهش جداگانه‌ای می‌طلبد. همچنین در بخش نمونه‌های تطبیقی، تحلیل بر پایه متن نامه امام خمینی و رخداد تحریم تنباکو انجام شده و بررسی گسترده‌تر مصادیق تاریخی و حقوقی، به پژوهش‌های آینده واگذار شده است.

نتایج

یافته‌های اصلی پژوهش را می‌توان در پنج گزاره اجمالی خلاصه کرد، که تفصیل و دلیل آنها در بخش بحث آمده است. نخست، تصمیم حکومتی زمان‌مند از نظر منشأ، حکمی است که تابع مصلحت اجتماعی و حکومتی است، نه مصالح و مفاسد نفس‌الامری ثابت؛ ازاین‌رو ذاتاً دائرمدار مصلحت است (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج۱، ص ۱۶۴). دوم، حجیت این تصمیم

دو مرحله دارد: حجیت حدوثی که با صدور از مرجع صالح و احراز موضوع پدید می‌آید، و حجیت بقایی که تا ماندن موضوع و مصلحت ادامه می‌یابد.

سوم، پایان تصمیم حکومتی به چهار صورت متمایز تحقق می‌یابد: انقضای مدت یا شرط تصریحی؛ ارتفاع موضوع؛ زوال مصلحت؛ و خطای ابتدایی در احراز موضوع یا مصلحت. دو صورت نخست قهری‌اند و در صورت سوم، تشخیص مرجع صالح نقش اساسی دارد (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۱۵، ص ۲۹۷). چهارم، خاتمه ناشی از سه صورت نخست، اثر رجعی ندارد و تنها از زمان تحقق علت، حجیت بقایی را از میان می‌برد؛ حال آنکه خطای ابتدایی، حجیت حدوثی را از ریشه منتفی می‌سازد، هرچند آثار اعتماد مشروع مخاطبان همچنان محترم است. پنجم، تنجّزِ خاتمه برای مخاطبان، در موارد غیر بدیهی منوط به ابلاغ مناسب است و حاکم موظف است بقای مصلحت را به‌صورت دوره‌ای پایش کند.

بحث

۴. مفهوم‌شناسی تصمیم حکومتی زمان‌مند

حکم حکومتی، دستورات، مقررات و قوانینی است که حاکم جامعه اسلامی براساس مصلحت در حوزه مسائل اجتماعی، برای اجرای احکام شرع یا اداره جامعه، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم صادر یا وضع می‌کند (ر. ک: صرامی، ۱۳۷۳؛ امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، ص ۴۵۱ـ۴۵۲). از این تعریف، دو عنصر استخراج می‌شود: صدور از جایگاه حاکمیت، و ابتنا بر مصلحت. «زمان‌مند» بودن، وصفی است که از عنصر دوم پدید می‌آید؛ زیرا مصلحت‌های اجتماعی ثابت نیستند و با تغییر شرایط، فزونی یا کاستی می‌یابند. افزون بر این، حکم حکومتی، برخلاف حکم اولی، دائمی نیست و مدت اعتبارش به مصلحت و عناوینی بستگی دارد که حاکم هنگام صدور در نظر داشته است (جلالی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸).

با این مبنا، می‌توان سه گونه زمان‌مندی را از یکدیگر بازشناخت. گونه نخست، زمان‌مندیِ تصریحی است که در آن حاکم، مدتی معین یا شرطی مشخص را برای اجرا اعلام می‌کند. گونه دوم، زمان‌مندیِ عنوانی است که در آن حکم به‌عنوان یا وضعیتی خاص، مانند جنگ، قحطی یا بحران، مقید شده و با رفتن عنوان، دلیل بقا نیز از میان می‌رود. گونه سوم، زمان‌مندیِ مصلحتی است که در آن، حکم بدون ذکر مدت و عنوان

صریح، به‌خاطر مصلحتی صادر شده که ممکن است در گذر زمان از میان برود. امام خمینی در تفسیر حکم میرزای شیرازی درباره تنباکو همین نکته را یادآور شده است: چون حکم بر عنوان و مصلحت استوار بود، تا زمانی که عنوان وجود داشت، حکم هم بود و با رفتن عنوان، حکم نیز برداشته شد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۴).

دو اصطلاح «بازنگری» و «خاتمه» نیز باید از هم جدا شوند. خاتمه، پایان‌یافتن اعتبار تصمیم است، خواه خودبه‌خود (مانند انقضای مدت) و خواه با اعلام مرجع صالح. بازنگری، فرایند بررسی مجدد تصمیم است که ممکن است به ادامه، اصلاح، تعدیل یا خاتمه بینجامد؛ بنابراین هر خاتمه‌ای مستلزم بازنگری نیست، چنان‌که انقضای مدت صریح نیازی به آن ندارد؛ و هر بازنگری هم به خاتمه نمی‌رسد. این تمایز در تنظیم ضوابط بعدی نقش مهمی دارد.

۵. مبنای زمان‌مندی: تبعیت تصمیم حکومتی از مصلحت

نخستین دلیل بر زمان‌مندی، ماهیت ولایت است. قرآن کریم اطاعت از اولی‌الامر را در امتداد اطاعت از خدا و رسول قرار داده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنكُمْ» (نساء، ۵۹). این آیه وجوب اطاعت را اثبات می‌کند، اما درباره مدت و شرایط بقای آن ساکت است و باید از سایر ادله و قواعد کمک گرفت. در همین راستا، قرآن در باب تصرف در مال یتیم، اجازه را به «بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» مقید کرده است (انعام، ۱۵۲)، و از همین قیاس منزلت می‌توان استنباط کرد که تصرف ولی در امور مولّی‌علیه باید بر پایه مصلحت باشد؛ مصلحتی که هم در آغاز تصرف و هم در ادامه آن لازم است (، انعام، ۱۵۲).

دلیل دوم، سیره حکومتی امیرالمؤمنین علیه‌السلام است. در عهدنامه مالک اشتر آمده است که محبوب‌ترین کارها نزد حاکم باید میانه‌روترین آنها در حق، فراگیرترین در عدل و گردآورنده‌ترین برای رضایت مردم باشد (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، نامه ۵۳). و در همان عهدنامه، حاکم از این پندار باز داشته شده که چون فرمانروا است، فرمانش بی‌چون‌وچرا اجرا می‌شود (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، نامه ۵۳). این تعالیم نشان می‌دهد که اعتبار تصمیمات حکومتی، مطلق و بی‌پشتوانه نیست و باید با معیارهای عدل و مصلحت عمومی سنجیده شود؛ و چون

این معیارها در گذر زمان تغییر می‌کنند، پیوسته باید مورد ارزیابی قرار گیرند.

دلیل سوم، تفاوت ساختاری احکام ثابت و مقررات متغیر است. علامه طباطبایی تصریح می‌کند که قوانین آسمانیِ شریعت ثابت و غیرقابل تغییرند، اما مقررات وضعیِ ولی امر قابل‌تغییرند و چون زندگی جامعه پیوسته در تحول و تکامل است، این مقررات بتدریج دگرگون می‌شوند و جای خود را به بهتر می‌دهند (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج۱، ص ۱۶۴). این سخن با مضمون روایتی که حلال و حرام الهی را تا قیامت ثابت می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۸) سازگار است؛ زیرا آنچه تغییر می‌کند، حلال و حرام تشریعی نیست، بلکه مقررات تدبیری است که بر پایه همان احکام ثابت و برای تحقق آنها وضع می‌شود. شهید اول و شهید ثانی و صاحب جواهر نیز حکم حاکم را انشاء الزام در موضوعی خاص برای مصالح معاش دانسته و آن را از فتوا که اخبار از حکم الهی است، متمایز کرده‌اند (شهید اول، بی‌تا، ج۱، ص ۳۲۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج۳، ص ۱۰۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج۴۰، ص ۱۰۰). این تمایز، پایه تفاوت در حجیت و ماندگاری است: فتوا تا زمان تغییر استنباط مجتهد باقی است، اما حکم حاکم تا زمان بقای شرایط و مصلحت.

دلیل چهارم، سخن امام خمینی‌ﷺ است که بقای حکم حکومتی را صریحاً به بقای موضوع گره زده است. ایشان در سال ۱۳۶۰ درباره وضع قوانین ضروری توسط مجلس براساس احکام ثانوی می‌فرماید که پس از تشخیص موضوع، با تصریح به موقت بودن آن، مادامی که موضوع محقق است و پس از رفع موضوع، خودبه‌خود لغو می‌شود (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۱۵، ص ۲۹۷). این عبارت دو نکته دارد: اول، موقت بودن از ذات مقررات مبتنی بر ضرورت است؛ دوم، لغو پس از رفع موضوع «خودبه‌خود» است، یعنی نیازمند صدور حکم ناسخ نیست. همین نکته را باید با دقت تحلیل کرد، چون پرسش از «چگونگی احراز رفع موضوع» را پیش می‌کشد.

افزون بر این، باید زمان‌مندی حکم حکومتی را از موقت بودن حکم ثانوی بازشناخت. احکام اولیه دائمی‌اند و احکام ثانوی موقتی، اما حکم حکومتی سلسله تصمیماتی است که به حسب مصلحت وقت اتخاذ می‌شود. موقت بودن حکم ثانوی از زوال عنوان ثانوی، مانند اضطرار، اکراه یا حرج ناشی می‌شود و با رفع عنوان، موضوع حکم از میان می‌رود. اما زمان‌مندی حکم حکومتی، افزون بر عنوان خارجی، از ارزیابی حاکم از مصلحت نیز

تأثیر می‌پذیرد؛ ازاین‌رو دولایه است و پایان آن می‌تواند ناشی از تغییر عنوان یا تغییر ارزیابی مصلحت باشد. همین تفاوت، لزوم بحث مستقل از بازنگری و خاتمه تصمیمات حکومتی را توجیه می‌کند و نشان می‌دهد که صرفِ انتقال قواعد حکم ثانوی به این حوزه کافی نیست.

۶. تغییر موضوع و زوال مصلحت: تحلیل اصولی

از نظر اصولی، رابطه حکم و موضوع، رابطه قضیه حقیقیه است: حکم برای موضوعی مقدر الوجود جعل می‌شود و فعلیت آن به فعلیت موضوع وابسته است. خوئی در بحث تزاحم، تصریح دارد که با نبود موضوع، بقای حکم ناممکن است و در این امتناع فرقی نیست که انتفای موضوع متأخر، مقارن یا مقدم باشد (خوئی، ۱۴۱۷ق، ج۳، ص ۲۴۱؛ به نقل از کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۶۶). همچنین در مثال روزه دو دهه، حکم دهه دوم به‌سبب انتفای موضوع، یعنی قدرت، منتفی دانسته شده است (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۶۸). این قاعده، اگر به احکام حکومتی تعمیم یابد، نتیجه می‌دهد که با ارتفاع موضوعِ تصمیم، حجیت آن خودبه‌خود از میان می‌رود.

اما تعمیم این قاعده به همه موارد، دشواری دارد؛ زیرا موضوع در حکم حکومتی دو لایه دارد. لایه نخست، «موضوع بیرونی» یا عنوان خارجی است، مانند جنگ، قحطی، تحریم یا بحران مالی. لایه دوم، «ملاک» یا مصلحتی است که حاکم از آن عنوان به دست آورده است. در بسیاری موارد این دو هم‌زمان از میان می‌روند، اما همیشه چنین نیست: ممکن است عنوان بیرونی باقی بماند، ولی مصلحت به سبب پیدایش راه‌حل بهتر، یا تغییر شرایط جانبی، دیگر ایجاب نکند؛ و ممکن است عنوان از میان برود، اما آثار آن همچنان ادامه داشته باشد و مصلحت مقتضی بقای تصمیم باشد. از همین‌جا، دو سازوکار متفاوت پدید می‌آید: ارتفاع موضوع، که معمولاً ماهیتی تکوینی و روشن دارد و ارتفاع قهری را نتیجه می‌دهد؛ و زوال مصلحت که تشخیصی و ارزیابانه است و در گرو نظر مرجع صالح و اهل خبره است.

از جهت اصولی، پرسش مهم آن است که اگر دلیل حجیت تصمیم حکومتی، اطلاق وجوب اطاعت از اولی‌الامر است، چرا این اطلاق شامل زمان زوال مصلحت نمی‌شود.

پاسخ آن است که آیه اولی‌الامر ناظر به اصل وجوب اطاعت از حاکم مشروع است، اما حاکم در تدبیر امور عمومی، به حکم ادله ولایت و قید «بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»، مقید به مصلحت است؛ ازاین‌رو موضوع حجیت، «تصمیمِ صادرشده از حاکم بر پایه مصلحت» است و نه هر دستوری که از او صادر شود. این قید، قیدی لبّی و برگرفته از مبانی خودِ ولایت است و ذکر آن در متن تصمیم لازم نیست، هرچند ذکرش ارزیابی بعدی را آسان‌تر می‌کند. بدین‌سان اطلاق دلیل اطاعت با قید لبّی مصلحت محدود می‌شود و حجیت بقایی نیز در همین چارچوب تعریف می‌شود.

به همین سبب، سخن امام خمینی‌ﷺ درباره لغو خودبه‌خود را باید ناظر به‌صورتی دانست که رفع موضوع به‌گونه‌ای روشن و بی‌اختلاف محقق شده باشد. اگر زوال مصلحت محل اختلاف باشد، هر مخاطب نمی‌تواند خود را مرجع تشخیص بداند؛ زیرا ادله ولایت و وجوب اطاعت، در مقام تشخیص مصداق و تدبیر عمومی، نظر حاکم را مقدم می‌دارند (سوره نساء، آیه ۵۹). در بحث تشخیص مصلحت نیز، مشورت با اهل خبره و شورا راه سنجش مصلحت شمرده شده و این وظیفه قابل واگذاری به هر کس نیست (صرامی، ۱۳۷۳)؛ بنابراین ملاک دوگانه ما این است: هرجا موضوع به‌طور روشن مرتفع شود، حکم خودبه‌خود پایان می‌یابد؛ و هرجا پایان مصلحت محل شبهه باشد، تشخیص با مرجع صالح است.

نقش استصحاب در این میان نیز شایان توجه است. اگر شک شود که آیا مصلحت باقی است یا نه، آیا می‌توان با استصحاب، بقای حجیت تصمیم را اثبات کرد؟ پاسخ این است که استصحاب در صورتی جاری است که موضوع آن، به نظر عرف و دلیل، باقی و متحد باشد. در حکم حکومتی، «مصلحت» نه یک حالت عارضی، بلکه قوام موضوع است؛ چراکه دلیل حجیت آن تصمیم، همین مصلحت است. پس شک در بقای مصلحت، در حقیقت شک در بقای موضوع است و استصحاب حکم در آن، از باب شبهه مفهومی یا اختلاف در موضوع، قابل مناقشه است. با این حال، می‌توان استصحاب موضوعیِ بقای خودِ شرایط عینی را هنگام شک در مصداق جاری دانست؛ مثلاً اگر شک شود که وضعیت اضطراری پایان یافته یا نه، اصل بر بقای وضعیت است تا خلاف آن ثابت شود. نتیجه این است که اصل عملی، نقش مکمل دارد و جایگزین تشخیص مرجع صالح نمی‌شود.

مسئله دیگر آن است که گاه با بقای تصمیم اولیه، مصلحتی مهمتر پدید می‌آید که اجرای تصمیم قبلی را با آن ناسازگار می‌کند. در این حالت، دیگر زوال مطلق مصلحت اولیه مطرح نیست، بلکه تزاحم میان مصلحت پیشین و مصلحت نو در میان است. امام خمینی﵀ حکومت را مقدم بر احکام فرعی می‌شمارد (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲)، و این تقدم را می‌توان بر پایه تقدم اهم بر مهم تحلیل کرد. همین قاعده در تعامل دو تصمیم حکومتی نیز می‌تواند جاری شود: تصمیم اولیه تا زمانی که اهم است معتبر می‌ماند و چون تصمیم جدید با مصلحت اهم پدید آید، تصمیم پیشین، بدون آنکه موضوعش مرتفع شود، به حکم تقدم اهم کنار می‌رود. اصولیان در تزاحم، حکمی را که اهمیت بیشتری دارد بر دیگری مقدم می‌کنند (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، صص ۲۷۲ـ۲۷۳)، و بدیهی است که اهمیت در اینجا با تشخیص ولی امر و کارشناسان تعیین می‌شود، نه با ترجیح مخاطب. این صورت، الگوی پنجمی نیست، بلکه گونه‌ای از الگوی سوم است، یعنی زوال نسبی مصلحت.

پایان‌یافتن تصمیم حکومتی را باید از «نسخ» نیز متمایز دانست. نسخ، برداشتن حکم شرعیِ ثابت از سوی شارع است و با پایان وحی به سر آمده است؛ اما در تصمیم حکومتی، حاکم نه حکم الهی را برمی‌دارد و نه آن را تغییر می‌دهد، بلکه تدبیری را که خود در چارچوب شریعت و بر پایه مصلحت وضع کرده است، با زوال مبنایش پایان می‌دهد. ازاین‌رو خاتمه تصمیم حکومتی از سنخ انتفای موضوع یا ارتفاع قید است، نه رفع حکم ثابت؛ و حتی آنجا که حاکم تصمیم جدیدی در جایگزینی تصمیم پیشین صادر می‌کند، آن تصمیم کاشف از زوال مبنای تصمیم پیشین و در عین حال تصمیمی نو بر پایه مصلحتی تازه است. نتیجه عملی این تمایز آن است که آنچه در خاتمه لازم است، احراز زوال مبنا است و نه اثبات «ناسخ».

۷. حجیت تصمیم اولیه: حدوثی و بقایی

اگر حجیت را به منجّزیت و معذّریت تعریف کنیم (صدر، ۱۴۱۸ق، ج۲، مبحث حجیت)، تصمیم حکومتی از لحظه صدور و ابلاغ، مکلف را مؤاخذه‌پذیر می‌کند و در صورت عمل، عذر او را می‌پذیرد. این حجیت حدوثی، دو شرط دارد: صدور از مرجع صالح و در چارچوب

شریعت، و احراز موضوع و مصلحت از سوی او. تفاوت مهم آن با حجیت فتوا در این است که حکم حاکم، حتی برای فقیه دیگر نیز لازم‌الاتباع است؛ چنان‌که امام خمینی درباره حکم میرزای شیرازی در تحریم تنباکو می‌فرماید که برای فقیه دیگر هم واجب‌الاتباع بود و همه علمای بزرگ جز اندکی از آن پیروی کردند (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۴).

حجیت بقایی، یعنی استمرار منجّزیت و معذّریت پس از لحظه صدور. فرضیه این پژوهش آن است که حجیت بقایی تصمیم حکومتی مستقل از حجیت حدوثی نیست، اما با آن نیز عین یکدیگر نیستند. دلیل این امر آن است که حجیت حدوثی، با «تحقق شرایط در لحظه صدور» پدید می‌آید، و حجیت بقایی با «استمرار شرایط در طول زمان» ادامه می‌یابد. اگر مقومات تصمیم در لحظه بعد از میان برود، حجیت حدوثیِ گذشته بی‌اثر نمی‌شود ـ یعنی آنچه در گذشته براساس آن انجام شد، صحیح و معتبر است ـ ولی حجیت بقایی برای آینده منتفی می‌گردد. این همان تفاوت میان «بطلان» و «انتفا» است: خاتمه، انتفای از این‌پس است، نه بطلانِ از ابتدا.

دلیل این تفکیک آن است که صحت اعمال گذشته به شرایط زمان انجام آنها وابسته است و اعتبار آینده به شرایط آینده؛ و قاعده تبعیت حکم از موضوع نیز فقط ناظر به آینده است (خوئی، ۱۴۱۷ق، ج۳، ص ۲۴۱؛ به نقل از کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۶۶). فقیهان در باب قضا شرایط نقض حکم قاضی را جداگانه بحث کرده‌اند و آن بحث با پایان‌یافتن اعتبار مقررات حکومتی بر اثر تغییر شرایط، مسئله دیگری است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج۴۰، ص ۱۵۲). در تصمیم حکومتی زمان‌مند، همین تمایز به شکل روشن‌تری تکرار می‌شود، زیرا خودِ تصمیم از ابتدا مقید به شرایطی بوده است؛ بنابراین قرارداد یا معامله‌ای که در ظل تصمیم معتبر منعقد شده، با خاتمه آن تصمیم بی‌اعتبار نمی‌شود؛ مگر آنکه خودِ تصمیم، طبیعتاً آثار مستمری داشته که با خاتمه باید تصفیه شود، که در این صورت قواعد جبران و تسویه اعمال می‌گردد.

تنجّز و ابلاغ را باید در همین چارچوب بررسی کرد. حکم ظاهراً تا هنگامی منجّز است که مکلف به آن علم یا حجت داشته باشد؛ و رفع تنجّز نیز، هنگامی تحقق می‌یابد که خبر رفع به او برسد یا به‌طور عمومی روشن باشد. در صورتی که پایان تصمیم بدیهی و عمومی

باشد، مانند پایان یک دوره مشخص، نیازی به ابلاغ جداگانه نیست. اما اگر زوال مصلحت از نوع تشخیصی باشد، ادامه الزام پس از زوال مصلحت و پیش از ابلاغ، می‌تواند موجب تضییع حقوق مردم و نقض مبنای مصلحت‌محوری شود؛ و خروج بدون ابلاغ نیز اعتماد عمومی و نظم را مختل می‌کند. ازاین‌رو لازم است که خاتمه، به‌گونه‌ای معقول اعلام شود تا هم مخاطبان تکلیف خود را بدانند و هم حاکم از ادامه الزام بی‌مصلحت مصون بماند.

در باب ابلاغ، دو مرحله را باید از هم جدا کرد: ابلاغ صدور، که شرط تنجّز حدوثی است، و ابلاغ خاتمه، که در موارد غیر بدیهی شرط رفع تنجّز است. اگر مخاطب به ارتفاع قطعی موضوع علم پیدا کند، مثلاً با پایان رسمی و علنی شرایط ویژه‌ای که تصمیم بر آن استوار بود، علم او به خاتمه همان کارکرد ابلاغ را دارد. اما چون زوال مصلحت امری تشخیصی است و علم یا گمان شخصیِ مخاطب به آن، بویژه هنگام اختلاف نظر کارشناسان، حجت نیست، این علم جای اعلام مرجع صالح را نمی‌گیرد. بدین‌سان، هم قاعده «قبح عقاب بلابیان» در حق مخاطب رعایت می‌شود و هم از تعدد مراجع تشخیص جلوگیری به عمل می‌آید.

پرسش دیگر درباره وضعیت مکلفی است که پس از زوال واقعی مصلحت و پیش از اعلام خاتمه، به تصمیم عمل می‌کند. وظیفه بنده، به تعبیر اصولیان، امتثال حکم مجعول مولا است و تشخیص ملاکات بر عهده مولا (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۷۲). بر این پایه، مخاطب در این دوره معذور است و عمل او مطابق تکلیف ظاهری، صحیح شمرده می‌شود؛ زیرا حجیت تصمیم برای او تا رسیدن حجت بر خلاف باقی است. در مقابل، مسئولیت جبران زیان‌های ناشی از ادامه الزام پس از زوال مصلحت، اگر حاکم در پایش کوتاهی کرده باشد، متوجه حاکمیت است نه مخاطب. این تقسیم مسئولیت هم با قاعده نفی ضرر سازگار است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۵، ص ۲۹۲) و هم انگیزه حاکم را برای پایش دوره‌ای تقویت می‌کند.

۸. الگوی چهارگانه پایان تصمیم حکومتی

بر پایه تحلیل‌های پیشین، می‌توان چهار الگوی متمایز برای پایان تصمیم حکومتی ارائه کرد. الگوی نخست، پایان تصریحی است: مدت یا شرط پایان در خودِ تصمیم بیان شده و

با تحقق آن، حجیت بقایی خودبه‌خود زائل می‌شود. نمونه آن، همان است که امام خمینی از مجلس می‌خواهد: تصریح به موقت بودن مقررات مادامی که موضوع محقق است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۱۵، ص ۲۹۷). در این الگو، اختلاف و شبهه کمتر است و نیازی به بازنگری نیست.

الگوی دوم، پایان به سبب ارتفاع موضوع است. در این الگو، عنوان یا وضعیتی که تصمیم بر آن استوار بود، به‌طور روشن از میان می‌رود و براساس قاعده تبعیت حکم از موضوع، حجیت بقایی منتفی می‌شود. امام خمینی درباره تنباکو دقیقاً همین الگو را توضیح می‌دهد: با رفتن عنوان، حکم هم برداشته شد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۴). این پایان، قهری است و حاکم نقشی جز اعلام و تثبیت ندارد.

الگوی سوم، پایان به سبب زوال مصلحت است. در این الگو، موضوع بیرونی ممکن است باقی باشد، اما مصلحت که علت بقای تصمیم بود، دیگر وجود ندارد یا مصلحت مقابل بر آن غلبه کرده است. چون تشخیص مصلحت، محل اختلاف و نیازمند کارشناسی است، این پایان نیازمند تشخیص مرجع صالح و رجوع به اهل خبره است. امام خمینی در مواردی که حکومت، قراردادهای شرعی را مخالف مصالح کشور بیابد، آن را قابل لغو یک‌جانبه می‌داند و اضافه می‌کند که هر امری که جریان آن مخالف مصالح اسلام باشد، مادامی که چنین است، قابل جلوگیری است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲). عبارت «مادامی که چنین است» روشن می‌کند که منع حکومتی، به بقای مصلحت مقید است.

الگوی چهارم، پایان به سبب خطای ابتدایی است. اگر معلوم شود که در لحظه صدور، موضوع یا مصلحت به‌درستی احراز نشده بوده، حجیت حدوثی نیز از ریشه مخدوش است و بازنگری به معنای ابطال خواهد بود. این صورت از سه صورت پیشین متمایز است؛ زیرا آنجا زوال طارئ است و اینجا خطای ابتدایی. اثر عملی این تفکیک، در آثار گذشته ظاهر می‌شود: در سه صورت اول، آثار گذشته معتبر است، اما در صورت چهارم، آثار گذشته بر پایه اصل حمایت از اعتماد مخاطبان، که خود مخاطب نمی‌توانسته خطای حاکم را بداند، تا حد ممکن حفظ می‌شود، مگر جایی که ادامه آن موجب ضرر یا ظلم شود که در این حالت، جبران ضرر بر عهده حاکمیت است. این حکم با قاعده «لاضرر» نیز هماهنگ است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۵، ص ۲۹۲).

قیاس این الگو با نقض حکم قاضی در فقه روشنگر است: فقیهان نقض حکم را در صورتی روا می‌دانند که خطای آن احراز شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۰، ص ۱۵۲). اما حکم حکومتی، از آن رو که ناظر به تدبیر عمومی و دارای آثار گسترده است، پس از احراز خطا افزون بر ابطال، مستلزم تسویه آثار و جبران زیان‌ها نیز هست؛ بنابراین ابطال در الگوی چهارم، نه نسخ، بلکه کشف عدم تحقق شرط در لحظه صدور است.

۹. نمونه‌های تطبیقی

برای آزمودن الگو می‌توان به نمونه‌هایی توجه کرد که در سخن امام خمینی﵀ آمده است. ایشان در همین نامه مصادیقی مانند نظام وظیفه و اعزام الزامی به جبهه‌ها، جلوگیری از ورود و خروج ارز و کالا، منع احتکار، گمرکات و مالیات، قیمت‌گذاری و جلوگیری از گران‌فروشی و منع پخش مواد مخدر را از احکام حکومتی برشمرده‌اند که در چارچوب احکام فرعی نمی‌گنجند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲). در این مصادیق، منشأ مصلحت متفاوت است: در اعزام الزامی، مصلحت وابسته به وجود تهدید و جنگ است و با ارتفاع آن، خاتمه از نوع الگوی دوم است؛ در قیمت‌گذاری و محدودیت ورود و خروج کالا، مصلحت به شرایط بازار و اقتصاد وابسته است و زوال آن تشخیصی و کارشناسی است و از نوع الگوی سوم؛ و در منع پخش مواد مخدر، مصلحت چنان پایدار است که زوال آن بعید می‌نماید، هرچند از نظر نظری باز هم دائر مدار مصلحت است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲).

در تحریم تنباکو نیز، همین نمونه گواه است که با آنکه استعمال تنباکو به‌خودیِ‌خود حرام شمرده نمی‌شد، تحریم آن برای حفظ و قوت اسلام لازم شد. از این واقعه و از تفسیر امام خمینی که تا وجود عنوان، حکم بود و با رفتن عنوان، حکم نیز برداشته شد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۴)، می‌توان نتیجه گرفت که حجیت حکم تنباکو از جنس حجیتِ دائرمدار عنوان و مصلحت بود. این نمونه نشان می‌دهد که الگوی پیشنهادی صرفاً برآمده از تحلیل ذهنی نیست و با تعبیر فقیهان در برجسته‌ترین مصداق تاریخیِ حکم حکومتی همخوان است.

ضوابط پنج‌گانه بازنگری

از مبانی فوق، می‌توان پنج ضابطه برای بازنگری دوره تصمیمات حکومتی زمان‌مند استنباط کرد. ضابطه نخست، لزوم تصریح به علت و مدت در متن تصمیم یا ضمیمه آن است؛ زیرا امام خمینی﵀ بر تصریح به موقت بودن تأکید کرده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۱۵، ص ۲۹۷). این تصریح، شبهه زمان‌مندی را در آغاز برطرف می‌کند و ارزیابی بعدی را آسان می‌سازد.

ضابطه دوم، وجوب پایش دوره‌ای مصلحت بر حاکم است. از آنجاکه تصرف ولی باید بر پایه مصلحت باشد و مصلحت در ابتدا و استمرار هر دو لازم است، حاکم موظف است در بازه‌های معقول، بقای مصلحت را بررسی کند. این وظیفه با قاعده حفظ نظام نیز تقویت می‌شود؛ زیرا امام خمینی﵀ حفظ نظام را از واجبات مؤکد و اختلال امور مسلمانان را مبغوض شارع می‌شمارد (امام خمینی، ۱۴۲۱ق، ج۲، ص ۶۱۹)، و به‌تحلیل این پژوهش، ادامه تصمیمی که مصلحتش زائل شده، می‌تواند خود مصداق اختلال و نادیده‌گرفتن غایت تصمیم باشد. در نظام حقوقی ایران نیز، مجمع تشخیص مصلحت نظام نمونه‌ای از نهاد کارشناسی تشخیص مصلحت است (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل ۱۱۲).

ضابطه سوم، تفکیک تشخیص موضوع از تشخیص حکم است. ارزیابی مصلحت، برخلاف استنباط حکم کلی، بحثی موضوع‌شناسانه است و به تشخیص مصداق و شرایط خارجی مربوط می‌شود؛ بنابراین در بازنگری، باید از کارشناسان موضوع‌شناس بهره گرفت و نظر ایشان مبنای تشخیص حاکم قرار گیرد؛ چنان‌که در بحث تشخیص مصلحت، نقش اهل خبره و شورا برجسته شده است (صرامی، ۱۳۷۳).

ضابطه چهارم، پرهیز از اثر رجعی است. چون حجیت بقایی با زوال از میان می‌رود و حجیت حدوثی در گذشته پایدار است، خاتمه فقط برای آینده اثر دارد و آثار گذشته به قوت خود باقی است، مگر در خطای ابتدایی. این ضابطه با اصل حمایت از اعتماد مخاطبان و قاعده نفی ضرر هماهنگ است و ثبات روابط اجتماعی را حفظ می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۵، ص ۲۹۲). ضابطه پنجم، لزوم ابلاغ مناسب است؛ به‌گونه‌ای که اگر پایان تصمیم بدیهی و عمومی نباشد، پیش از بازگشت مخاطبان به وضع پیشین، خاتمه اعلام شود تا از هرج‌ومرج جلوگیری گردد، که خود غایت حفظ نظام است (امام خمینی، ۱۴۲۱ق، ج۲، ص ۶۱۹).

۱۰. نقد و بررسی اشکالات

اشکال نخست آن است که اگر حکم حکومتی از ولایت مطلقه نشئت می‌گیرد و امام خمینی حکومت را شعبه‌ای از ولایت مطلقه پیامبر ﷺ و مقدم بر احکام فرعی می‌داند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲)، پس چگونه ممکن است تصمیم حاکم به‌خاطر زوال مصلحت از اعتبار بیفتد؟ پاسخ این است که اطلاق ولایت به معنای نفی قید مصلحت نیست. عبارت «مادامی که چنین است» در همان سخن امام خمینی نشان می‌دهد که اطلاق ولایت در برابر احکام فرعی است، نه در برابر قید مصلحت، و مرز ولایت مطلقه، مفهوم مصلحت است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲). همین مرز، علت امکان خاتمه پس از زوال مصلحت را نیز فراهم می‌آورد.

اشکال دوم آن است که پذیرش خاتمه خودبه‌خود، باب اختلاف را می‌گشاید و هر کس می‌تواند به بهانه زوال مصلحت، از اجرای تصمیم سر باز زند. پاسخ این است که الگوی پیشنهادی، خاتمه قهری را فقط برای موارد روشنِ ارتفاع موضوع یا انقضای تصریحی می‌پذیرد، و در موارد مشکوک، تشخیص را با مرجع صالح می‌داند؛ بنابراین هم از لغو بی‌ضابطه جلوگیری می‌شود و هم از ادامه بی‌مصلحت. این پاسخ با رویکرد شهید صدر در تفکیک وظیفه بنده از وظیفه مولا نیز سازگار است که در تزاحم، ترجیحِ ملاکات را به دست مولا و ترجیحِ احکام را وظیفه بنده می‌داند (کوخایی‌زاده و زرگوش‌نسب، ۱۴۰۱، ص ۲۷۲). نظیر این تفکیک در تصمیمات حکومتی، میان مخاطب و حاکم برقرار است.

اشکال سوم، به نسبت میان حفظ نظام و خاتمه مربوط است: آیا مصلحت نظام می‌تواند تصمیمی را که موضوعش زائل شده، همچنان لازم کند؟ پاسخ مثبت و مشروط است. اگر حفظ نظام از بابِ حکم اولیِ مستقل مطرح باشد، چنان‌که از تعبیر امام خمینی درباره تقدم حکومت بر احکام فرعی برمی‌آید (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۲۰، صص ۴۵۱ـ۴۵۲)، مصلحت نظام می‌تواند ادامه تصمیم را ایجاب کند، اما در این صورت، دیگر آن تصمیم همان تصمیم قبلی نیست، بلکه تصمیمی جدید با موضوع و مصلحتی جدید است که باید به‌صورت صریح صادر شود. در مقابل، اگر حکم حکومتی را از باب تطبیق عناوین ثانوی بدانیم، چنان‌که برخی فقیهان معاصر چنین دیدگاهی دارند، حکم تا بقای عنوان ثانوی معتبر است و با زوال آن عنوان، منتفی می‌شود؛ بنابراین الگوی پیشنهادی بر هر دو مبنا قابل تطبیق است، هرچند بر مبنای دوم، خاتمه روشن‌تر است.

نکته پایانی درباره منطقةالفراغ است. شهید صدر تعیین احکام در این منطقه را به ولی امر می‌سپارد و آن را به شرایط متغیر پیوند می‌زند (صدر، ۱۴۱۷ق، بحث منطقةالفراغ)؛ بر این پایه، چنین احکامی با تغییر آن شرایط پایان می‌یابند. این دیدگاه، با الگوی چهارگانه همخوان است و نشان می‌دهد که در هر دو مبنا، چه تصمیم را حکم اولی بدانیم و چه ثانوی، زمان‌مندی و تبعیت از موضوع و مصلحت، ویژگی ذاتی تصمیم حکومتی است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که تصمیمات حکومتیِ زمان‌مند، از آنجاکه بر مصلحتِ وقت و موضوعِ مشخص استوار شده‌اند، حجیتی دائرمدار دارند: حجیت آنها با صدور از مرجع صالح و احراز موضوع و مصلحت پدید می‌آید و تا بقای آن مقومات ادامه می‌یابد. تفکیک حجیت حدوثی از بقایی این امکان را فراهم می‌کند که میان اعتبار گذشته تصمیم و اعتبار آینده آن، تمایز نهاده شود؛ بنابراین پایان‌یافتن تصمیم، به معنای بطلان آثار پیشین نیست (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج۱، ص ۱۶۴).

افزون بر این، الگوی چهارگانه پایان تصمیم حکومتی ـ انقضای تصریحی، ارتفاع موضوع، زوال مصلحت و خطای ابتدایی ـ نشان می‌دهد که سازوکار خاتمه در هر حالت متفاوت است: در دو حالت نخست، پایان قهری است؛ در حالت سوم، تشخیص مرجع صالح و رجوع به اهل خبره لازم است؛ و در حالت چهارم، بازنگری به ابطال و جبران می‌انجامد. سخن امام خمینی﵀ درباره لغو خودبه‌خود مقررات پس از رفع موضوع، در حوزه حالت دوم قابل فهم است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج۱۵، ص ۲۹۷)، نه به‌عنوان قاعده‌ای که هر مخاطب را مرجع تشخیص زوال مصلحت قرار دهد.

ضوابط پنج‌گانه پیشنهادی، یعنی تصریح به علت و مدت، پایش دوره‌ای مصلحت، تفکیک تشخیص موضوع از حکم، پرهیز از اثر رجعی و ابلاغ مناسب خاتمه، چارچوبی عملی و برگرفته از خودِ مبانی ولایت فراهم می‌آورد که هم از ادامه بی‌مصلحت تصمیمات جلوگیری می‌کند و هم از لغو بی‌ضابطه. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده، نسبت این الگو را با تصمیمات حکومتیِ دارای آثار مالی و قراردادیِ مستمر، و نیز نقش نهادهای کارشناسی در تشخیص زوال مصلحت، به‌صورت موردی و تطبیقی بررسی کنند.

منابع

* قرآن کریم.

** نهج‌البلاغه.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۸). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱ق). کتاب البیع (ج۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

جلالی‌زاده، جلال؛ مروانی، ناصر؛ ذوالفقارطلب، مصطفی؛ صرامی، علی. (۱۳۹۸). واکاوی مصلحت در احکام حکومتی در فقه شافعی و امامیه. فقه مقارن، ۷(۱۴)، صص ۱۹۷-۲۱۸.

خوئی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). محاضرات فی اصول الفقه (ج۳). قم: دار الهادی.

شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). نهج‌البلاغه (مصحح: صبحی صالح). قم: هجرت.

شهید اول، محمد بن مکی. (بی‌تا). القواعد و الفوائد (ج۱، مصحح: عبدالهادی حکیم). قم: کتابفروشی مفید.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام (ج۳). قم: مؤسسة المعارف الاسلامیة.

صدر، محمدباقر. (۱۴۱۷ق). اقتصادنا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان.

صدر، محمدباقر. (۱۴۱۸ق). دروس فی علم الاصول (ج۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

صرامی، سیف‌الله. (۱۳۷۳). احکام حکومتی و مصلحت. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۸). بررسی‌های اسلامی (ج۱). قم: بوستان کتاب.

علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). فقه و مصلحت (چاپ سوم). تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

قاسمی، محمود. (۱۴۰۱). تزاحم و قانون تقدم مصلحت اهم و مصادر تعیینی ترجیح به اهمیت، با تأکید بر حوزه امور عمومی و حکومتی. پژوهشنامه فقه و علوم اسلامی، ۱(۲)، صص ۴۷ـ۹۰.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۵۸؛ با اصلاحات ۱۳۶۸).

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج۱، ۵). تهران: دار الکتب الاسلامیة.

کوخایی‌زاده، کریم؛ و زرگوش‌نسب، عبدالجبار. (۱۴۰۱). واکاوی تزاحم و کاربرد آن در اصول و فقه با رویکردی بر دیدگاه شهید صدر. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۴(۲۸)، صص ۲۵۱ـ۲۷۴.

نجفی، محمدحسن. (صاحب جواهر). (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (ج۴۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.